

KENT SOSYOLOJİSİ AÇISINDAN TARİHİ ÇEVRE KORUMA

Prof. Mübeccel Kıray

Bu konuşmamda kent sosyolojisi ile tarihî çevre koruma arasında ne tür ilişkilerin varolabileceği, tarihî çevre çalışmalarının kent sosyolojisi denen bilim dalından nasıl yararlanabileceği incelenmeye çalışılacaktır.

Kent sosyolojisi, modern sanayi toplumlarında veya daha önce tarımsal olmayan yörelerde oturanların nerede, niçin, obişimde oturduklarını araştıran bir bilgi dalıdır. Şimdi bu alanda bildiklerimizle 'koruma' denen çok az bildiğim bir başka konuda neler yapılabileceğini birbirine bağlamayı deneyeceğim.

Bu noktada birkaç kavram öne geliyor. Bunlardan birincisi kent kavramı, öbürü korumayla beraber gelen değişme kavramı. Koruma alanında eskiden yeniye doğru geçerken acaba neler korunmalı, niçin ve nasıl korunmalı? sorularına girecek değilim. Benim konum değil. Ama bir eski biçimden bir yeni biçime dönüşen toplum düzeninin acaba hangi yönleri ne tür baskılar altındadır, hangileri kolay uyum yapar, hangi yönleriyle o toplumun yeni düzenine ve yaşantısına uyum yapamaz? Bu soruların üzerinde konuşabiliriz, sanıyorum.

Ben toplum derken bir başka boyutu da işe katmak gereğini duyuyorum. Bence toplumbilim yalnız insanlar ve onların birbirleriyle etkileşiminden ibaret değildir. Bunların mekânsal ve fiziksel çevresini de birlikte anlıyorum. Yani kentin yolları, binaları, ve onlarla birbirleriyle olan ilişkilerini de anlıyorum. Bir başka türlü söylersek, belirli bir düzen içinde yaşayan insan gruplarının fiziksel çevrelerinin-binaları, yolları v.b.- o yaşayış düzeylerinin yansıması olduğunu düşünüyorum. Her insan ilişkisi mekâna

yansır. Dolayısıyla kent dediğimiz olgu, insanların yaşam biçimlerinin, etkileşim düzenlerinin mekândaki yansımalarına verilen ad olarak tanımlanabilir. Kısaca yaşama biçimlerinin mekândaki yerleşme düzenine verilen adıdır. Eğer fizik mekâna ait bazı şeyleri ele almak istiyorsanız -ister bir değişme süreci içinde ister bir değişmeme, koruma çerçevesinde olsun- mutlaka bu yaşama biçimleriyle nasıl ilişkili olduğunu bilmeniz gerekir.

Toplum, toplumun fizik yansımaları olan kent ve bu ikisinin etkileşimi ve değişimleri kendine has özellikleri olan bir süreçtir. Bu sürece, koruma amacıyla nasıl girebileceğinizi, bilmeniz gerekir. Bu süreç hakkında yeterli bilgi edinilmeden rasgele yapılacak koruma çalışmaları hiçbir sonuç vermez. Korumak istediğiniz nesne, ister bir yol ister bir bina veya bir yeşil alan olsun, çevre, belirli bir insan etkileşimleri dizisi ve değişmesi içinde ele alınırsa korunabilir. Yoksa bir istek, bir hülya veya özlemden ileri gitmez.

Şu kadarını rahatça söyleyebilirim: Kent, her zaman varolan, varolmuş olan bir şey değildir. İnsanlığın tarihinde belirli bir zamanda belirli bir etkileşim düzeni ortaya çıktığında kent denebilecek bir yerleşme biçimi oluşmuştur. Kent denen olgu, tarımsal üretim gerçekleştirildikten ve tarımda belirli düzeyde bir artış ürün meydana geldikten sonra bir bölüm insanın tarımla uğraşmadan başkalarının ürettiği besinle yaşayabilir hale gelmesinden sonra ortaya çıktı. Tarım yapılmayan yerler, tarımsal olmayan üretim ve her iki üretimin de kontrol edildiği kurumların varolduğu ve yerleştiği yöreler kent adıyla anılmaya başlandı. Kentli nüfus, başkalarının (tarımla uğraşanların) ürettiği besinle geçinir; kendisi tarımsal olmayan üretimle uğraşır veya daha iyisi bu iki üretimin kontrolü, yönetimi, tahsisi, dağıtımı vb. işlerini elinde tutar. Bu konuda açıklayıcı bir örnek verelim: Aslında bu örnek sanayileşmeden önceki bütün kent formları için -hatta bugün için de- söz konusudur. Neolitik çağdan yani tarım başarıldıktan 1000 ilâ 2000 yıl sonra nüfusun % 90'ının köylerde çalışıp tarım üretimi yaptığı, geri kalan % 10'nun kentte oturduğu ve % 8'in tarımsal olmayan bir üretimi, örneğin, çömlekçilik, dokumacılık, sepetçilik vb. işleri geliştirirken bir % 1'in bunların dağıtımını, ticaretle uğraşmayı üstlendiği, bir başka % 1'in ise bu düzenin korunmasıyla görevlendiği, uzmanlaştığı ve kalan % 1'in düzene dışardan gelecek tehlikelere karşı korunmak üzere -askerlikle ilgilen-

diği bir başka % 1'in hepsinin arasında adaletin sürmesi için gerekli kurum-
ları geliştirdiğini görüyoruz.

Bunların hepsinin üstünde artı ürün üretiminin kırsal yöreden kırsal olmayan
yöreye taşınmasını sağlayan, orada nasıl dağıtılacağına karar veren, kendisi
için bundan pay ayıran, kontrol edenleri görüyoruz. İnsanlığın tarihinde
ilk kez fiilen üretenlerle kontrol edenler ayrıldığında kent ortaya çıkmış-
tır, ve kent, bu insanların zenaatkârı, esnafı, askeri, yargıcı, polisi,
din adamı ve bunların tümüyle birlikte kontrol eden elitin oturduğu yerdir.
Kuşkusuz kent, sekizbin yıl boyunca değişmeden böylece kalmış değildir.
Yeni insan ilişkileri, yeni üretim biçimleri çıkmış, adalet dağıtma biçim-
lerinde, askerlikte vb. yeni kurumlar oluşmuş, bunlarla birlikte kent de
değişmiştir. Çünkü yeni insan ilişkileri yeni fizik yapılar gerektirmiş ve
doğal olarak yeni kent formları belirlemiştir.

Koruma söz konusu edildiğinde insanlığı geniş bir çerçevede içinde, bu evre-
lerde düşünmek gerekir. İnsanlığın hangi evresinde nasıl bir kentte ne
biçimde binalar yapıldı, bunların değerleri nelerdir ve nasıl korunabilir
diye düşünmelidir. Koruma çalışmasına girişirken bu sorular ayrı ayrı ya-
nıtlanabilmelidir. Örneğin bundan beşbin yıl önce Mısır kentlerinde gördüğü-
müz firavunların tahıl depolarındaki bölümler, bu bölümlerde kayıt tutan
kâtipler, dışarda papirüs yapanlar, keten dokuyanlar, çömlek, kayık yapan-
lar onların imalathaneleri, konutları, tümünü koruyan surlar yahut bu in-
sanların inanç sistemleri ile kendi yaşantılarını destekleyecekleri, simge-
leyecekleri, yeniden temsil edecekleri mabedleri ve dilleri başka türlüydü.
Diyelim ki ondan çok sonra 19.yüzyılın başında veya 18.yüzyılın ortasında
Hollanda'da sanayi devrimi henüz tam etkin hale gelmeden ama dünya çapında
ticaret ortaya çıktığında görülen üç katlı binalar, yeni şatolar, çarşılar,
zanaatkârların çalıştığı atölyeler ne kadar birbirine benzemektedir veya
nekadar birbirinden farklıdır, bunun hangisi insanlığın gelecek kuşaklarına
nasıl kalabilir? Bunu ayrı ayrı gözlemlemek gerekir. Ayrıca, Mısır'ı firavun-
lar döneminde değil sanayileşmeye geçişinde ele alsak 19.yüzyılda geçirdiği
tarihi, toplumsal evrim aşamaları hiç de Hollanda'nın veya Fransa'nın geçir-
diklerinin benzeri değil. Zaman bakımından çok fark var, evreler çok kısa
veya çok uzun olabilir. Çok önemlidir bu. Birisinde ticaret çok uzun, öbü-
ründe çok kısa, sürmüş olabilir. Zaman aralığının uzunluğu ya da kısalığı
bile yani belirli bir insan ilişkileri düzeninin sürdüğü zaman birimi bile
o evrelerden kalan binaların ne olup olmadığını çok etkiler. Orada nelerin

korunacağı yeniden düşünölmek gerekir.

Dikkat edilirse řu kısa girişte bile bir iki küçük toplumu çok değiyik zaman çerçevesleri içinde ele aldım. Bir sosyolog için zaman birimlerinin -kronolojik anlamda- önemi yoktur. Bir sosyolojik çözümleme için ise belirli insan ilişkilerinin düzeninin, insan ilişkileri örüntüsünün, ne kadar zaman sürdüğü, göreli olarak kısa mı uzun mu olduğu, yoğun uluslararası ticaret üç yüzyıl mı yoksa elli yıl mı sürdü, bu çok önemlidir. Dolayısıyla siz hangi zamanda neyi karşılaştıracaksınız sorusuna yanıt ararken örneğin 18.yüzyılda Hollanda ile Çin, Hindistan, Mısır, Peru veya Fransa'ya kıyaslayamayacağınızı bilmelisiniz. Bunun hiçbir anlamı yoktur. Çünkü insan ilişkileri bakımından bu toplumlar çok başka evrim aşamalarında bulunabilirler. Toplumların birbiriyle kıyaslanabilmesi için benzer ilişkilerin bulunduğu zamanların seçilmesi, veya zaman aralıklarının karşılaştırılması gerekir.

Bunu şöyle örnekleyebiliriz: Onikibin yıl önce ortadoğu tarım üretimine geçtiği zaman Avrupa henüz daha avcılık ve toplayıcılıkla geçiniyordu. Kronoloji çerçevesinde I.Ö.6000 (deki İngiltere ile Mısır) kıyaslayamazsınız. İngiltere toplayıcılıkla geçinen bir toplum idi. Mısır ise, yerleşmiş, imparatorluk kurmuş, tarımın artı ürününü kente akıtmış, burada büyük bir farklılaşma ve ihtisaslaşmayı başarmış bir toplumdur. Ama I.Ö.200 yılında bir kıyaslama yapabilirsiniz. Çünkü artık o yıllarda İngiltere'de de tarım vardır, artı ürün vardır ve kent vardır. O zaman kıyaslama olabilir. Amerika'yı ele alsak: I.Ö.6000 yıllarında bütün Amerika kıtasındaki nüfus hâlâ % 100'ü toplayıcılıkla ve son derece basit toplayıcılıkla geçinmektedir. Ama M.S.600 yıllarında Aztekler, Mayalar, Inkalar gerçekten tarımı başarmış, krallıklarını kurmuşlardır. O zaman onları Mısır İmparatorluğu ile kıyaslayabilirsiniz.

Bu düşünceyi koruma alanına getirdiğimizde soyut tarihlendirmelerin kent sosyolojisi açısından anlamlı olmadığını görebiliriz. "18.yüzyıl binalarını koruma" türünden bir öneri, sosyolog için anlamlı değildir. Anlamlı olan "sanayileşmeden önce tüccarların egemen olduğu dönemin tipik tüccar evlerinin korunması" veya "sanayileşmeden önceki artizanat üretimdeki bir tamirci dükkânını koruma" türünde önermelerdir. 15.yüzyılda da 18.yüzyılda

da ve hâlâ 20.yüzyılda da yoğun ticaretle uğraşan toplumlar vardır. Dolayısıyla 20.yüzyılda yapılmış bir tüccar evini tarihî değil diye korumamak toplumun o evresine ait tanıklıkları yoketmek demek olur. Büyük bir yanlış yapılmış olur. Bir sosyolog için zaman görelî bir kavramdır. Kuşkusuz oniki-bîn yıllık bir atölye bulunmuşsa bu yapıt korunacaktır. Burada başka bir boyut vardır. Ama salt yapım tarihlerine bakarak koruma kararlarına varılmamalıdır. Bazı kez sosyolojik bakımdan elli yıllık bina ile ikiyüz yıllık bina arasında fark olmayabilir. Üçyüz yıllık bir sanayileşme tarihi olan Avrupa ülkelerinde elli veya yüzelli yıllık binalar aynı nitelikte olabilir. Korumada sosyolojik açıdan zaman konusunda dikkatli olmak gerekmektedir.

Bu zaman konusunu, sanayi öncesi kentinden sanayi kentine geçiş evresi üzerinde karşılaştırmalar yaparak vurgulamak istiyorum. Bu karşılaştırmadan sonra koruma için İstanbul ve Londra'yı karşılıklı olarak kullanıp konuyu örnekleyeceğim.

Tarihsel ve yerel etkenlerden temizlenmiş olarak sanayi öncesi kenti, yani büyük nüfusu köylerde yaşayan ve tarım üretimi yapan, belirli bir artı ürünü olan, bu artı ürünle beslenen nüfusunun % 10'u kentte yaşayan bir toplumun kenti olarak bu yerleşme merkezinde, genellikle ortada bir meydan vardır. Bu düzenlenmiş, geniş bir alandır. Bu, Bizans İmparatorluğunun Hipodrom Meydanı olabilir. Söke'nin Pazar Meydanı olabilir. Bunun içinde en önemli yönlerden bir tanesi, böyle bir meydanın etrafında kontrol edenlerin kendi hayatları bakımından farklılaşmamış binalarıdır. Bunlar genellikle saraylar, kalelerdir (Sur değil). Bunların yanında gene büyücek bir ölçekte bu kontrol edenleri destek olan grubun yapıları, askeri ve dinî binalar, anıtlar, katedraller cami vb. bulunur. Bundan sonra elit grubun, yani askerlerin en üst kademesinin, kontrol edenlerin en üst kademesinin, saray mensuplarının üst kesiminin, üst düzeydeki din adamlarının konutları yer alır. Bunlar, Türkçe'de genellikle konak olarak anılırlar. Fakat meydanın etrafındakiler bunlarla bitmez. Büyük uzak mesafe ticaret hanları, ondan sonra da bazı çarşı binaları bulunur. Bu kent formunda ilginç olan meydandan bu yayılmadır. Elit grup meydana oturur, meydana açılan sokakların başında oturur, daha geride, elit konutlarının arasından çıkan yollar üstünde elit olmayan orta tabaka ve alt tabaka halkın evleri bulunur. İş hanları veya uzak mesafe hanlarından arkaya doğru uzanan yolların üstünde genellikle her çeşit

zenaatkâr ve esnafın dükkânları bulunur. Kent küçükse bu formu daha açık olarak görmek olasıdır. Genellikle bu çok somut bir form olmayabilir, her kentte biraz değişir. İstanbul ile Konya farklıdır, Tunus daha farklı olabilir, diyelim ki Tunus'taki meydan daha küçüktür de çarşılari biraz daha dolambaçlıdır. Fakat ana şema budur. Bilinmesi gereken bu ana şema içerisinde merkezde kontrol edenlerle elitin yerleştiği, radyal olarak dışarıya doğru daha az önemli ve daha kalabalık grupların kentin büyüklüğüne göre yayılıp yerleştiğidir. Kentin dışında da çok kere korunma amacıyla yapılmış surlar bulunmaktadır.

Burada hatırlamamız gereken nokta, toplumsal yapının mekâna yansması ilkesidir. Her yanı belirli bir insan ilişkisini gösterir, o ilişki içinde anlaşılabilir, veya onu yeniden kullanma durumundaki insan ilişkilerine göre yıkılır, değişir, korunur.

Sanayi öncesi kentinin yukarıda çizdiğimiz şeması içinde yer alan yoksul halkın oturduğu yerleşmeler, belki koruma açısından önemli değildir. Ama ne zaman değildir? Eğer bunlardan yüzlercesi varsa. Ama bunlardan küçük bir dükkân kaldıysa, minik, basık tavanlı, içine zor girilen, her tarafı sarkık dökük olmuşsa ve bütün çevresi sanayileşmeye geçişte değişmişse bu dükkân çok önemli bir şey oluverir. Bugün örneğin, Londra sanayi çağını en erken yaşamış, oldukça ileri bir aşamasına gelmiş, ikinci en çok sanayileşmiş bir ülkenin kentidir. Böyle bir dükkân en büyük müzelerinden daha önemli bir yapı diye korunmaktadır. Old Burn caddesinin hemen altındaki küçük antikacı dükkânını kastediyorum. Eminim Charles Dickens tam burasını kastetmedi, ama onun "Küçük Antikacı" romanının geçtiği yer burası diye düşünülebilir. New York'ta büyümüş ve sanayi öncesi kentlerinin bu küçük işyerlerini görmemiş biri tadına varamıyabilir ama, bu minik dükkân yalnız ilginç olduğu için değil tarihi değer olduğu için korunuyor. Ama bizim ülkemizde olduğu gibi bunlar zaten kentin yapısını meydana getiriyorsa ve böyle bir dükkân yıkılırsa kimsenin niye yıkıldığını sormak aklına bile gelmez.

Buna karşılık, şu meydanların çevresindeki binalar, eğer o kent büyük ve uzun bir geçmişi olan bir sanayi öncesi kenti ise ve merkez binalar aktılan artı ürünün ve kontrol kuvvetinin görece bir yansıması olarak anıt yapılar haline gelmişse o zaman iş değişir, bakış değişir.

İstanbul, Roma gibi büyük sanayi öncesi kentlerinde, merkezde yer aldığını söylediğimiz binalar başka meydancıklar çevresinde de yer alabilir. Çok yakın da olsa onların yakınındaki binalar, küçük dükkânlar ve konutlardan farklılaşır. Ne var ki genellikle o dönemin bu büyük görkemli ve süslü binalarının içi çok az farklılaşmış bir plan üzerindedir. Hem işlev hem yaşam mekânı bakımından çok az bir farklılaşma vardır. Örneğin Dolmabahçe Sarayı'nı örnek olarak alsanız aynı özelliği orada da görebilirsiniz. Oda oda içindedir, kapılar hep benzer odalara açılır, yaşantı nerede istenirse orada olabilir, gerekli servis oraya taşınır. Örneğin eski Fransız saraylarında tuvalet hacminin bulunmadığından söz edilir. Bu pisliği değil fakat farklılaşmamış bir yaşam düzeni içinde servislerin taşındığı anlamına gelir. Kısaca bu yapılar görkemli olabilirler ama iç yapıları bakımından farklılaşmamışlardır.

Şimdi, sanayi öncesi bir evrede Kuzeybatı Avrupa ülkelerinde İngiltere, Fransa, Hollanda, Belçika ve kısmen İskandinav ülkelerinde görülen ve kent formunda ve yaşamında yer alan bir değişiklikten sözedeceğim. Tarımsal artı ürünün sağladığı zenginlikten yararlanan kent yapı'sından çıkıp sanayide yaratılan artı üründen kaynaklanan bir zenginlikle yaşayan kent düzenine geçişten önce Avrupa tarımında büyük ve önemli bir değişiklik gerçekleştirildi. Avrupa, 9.yüzyıldan sonra 13 ve 14. yüzyıla kadar geçen süre içinde çok çeşitli faktörlerle tarımsal üretimini üç katı kadar arttırdı. Fakat bu üç kat artış onlara yepyeni bir dinamik kazandırdı. Olayın başı buradadır. Neolitik çağdan bu yana, kendi iç dinamiği ile bir toplum düzeninden bir başka toplum düzenine geçen toplumlar yalnızca bu kuzeybatı ülkeleridir. Ondan sonraki ülkelerin tümü onların etkisi altında değişmiştir. Tarımda gerçekleştirilen bu büyük artışla sağlanan zenginlik yavaş yavaş 13.yüzyıldan 15.yüzyıla ve 15.yüzyıldan 19.yüzyıla kadar bu ülkelerde önemli bir birikmeye neden oldu. Bu zenginlik temelde kendi tarım üretimlerinin artışından elde ettikleri artı değere oturuyordu. Fakat onlar bunu tarihi oluşum içinde bir ticaret servetine dönüştürmeyi becerdiler. Daha önemlisi, bu serveti kontrol edenler eski elit grup, kral vb. değildi, tüccarlardı. Servetin daha büyük kısmının tüccarlar tarafından kontrol edildiği bir Avrupa'da kent de değişmiştir. Önemi görece olarak yitiren lordlar, hatta kralların yanısıra yeniden beliren büyük ticaret

loncaları daha doğrusu büyük ticareti kontrol eden grupların, eskiden toprak-
taki artı ürünü kontrol eden ve şimdi ticaretteki servetleri kontrole kayma-
larından doğan yeni ve büyük servet sahibi (eskisiyle kıyaslanamayacak kadar
zengin) grupların ortaya çıkmasıyla kent başka bir yön kazandı. Bu yöneliş
içinde en önemlisi elit konutlarının işyerlerinden ayrılması oldu. Oysa
saraylarda idari işlevler yaşama ile birlikte yürüyor, dinsel örgütlerde
din adamlarının ikameti ile ibadet yerleri aynı olabiliyor, vb. Ama ticaret-
le ilgilenen grup önemli değişiklik getiriyor.

Eskiden toplumun % 8'i kadar olan bu grup, bu kez toplam nüfusun toplumun
% 30'unu kentli nüfusun ise 1/3'ünü meydana getiren üst orta tabaka diyebi-
leceğimiz yeni bir tüccar sınıfı doğurmuştur. Bunların konutları eski konut-
lara göre kendi içlerinde son derece değişik bir gelişme gösterdi. İkincisi,
işyerleri konuttan ayrıldığı için yeni iş binaları ortaya çıktı. Üçüncüsü,
kentlerin içinde bunların hangi mahallelerde nasıl yerleşeceği yeni bir dü-
zene göre olmaya başladı. Avrupa kentlerinde, bugün korunmasına özen göste-
rilen yerler, bu evrede ortaya çıkan binalar ve fizik çevredir.

Ticaretin büyümesinden, en üst tüccarın en seçkin grup olmasından sonra
ve daha önemlisi orta çapta dediğimiz aslında ise o zamana göre çok zengin
olan yeni bir orta tabaka tüccar sınıfının önemli bir sayı olarak ortaya çık-
masından sonra Avrupa kentlerindeki meydan-işyeri-konut ilişkisi temelden
değişti.

Meydan, önceki dönemde çok işlevli bir alandı. Pazar yeri, dinî tören yeri,
siyasi toplantı ve hatta bazan idamların yapıldığı adalet uygulama alanı
idi. En önemlisi periodik olan, sürekli bir yer işgal etmesi gerekmeyen,
toplum için önemli ve herkesin katılması için aynı gelişme içinde bulunması
gereken fonksiyonlar bu meydana yer alırdı. Ticaretin önemli olduğu 15-18.
yüzyıllar arasındaki dönemin sonunda Avrupa'da bu meydanlar gösteri yeriydi.
Saray ve kale kalkmış, onun yerine hükümet konağı gelmiştir. İşlev farklı-
laşmıştır. Daha önemlisi meydan çevresinde işyerleri teşekkül etmiş arka-
larında da sokaklar dolusu tüccar evleri ortaya çıkmıştır.

Tüccar evleri ister Avrupa'da ister Avrupa etkisi altındaki Lâtin Amerika
da olsun, o dönemde hep üç katlı olmuştur. Bunlar o zamanın teknolojisinin
servetinin ve tüccarların toplum yaşayışının gerektirdiği bir tip olmuşlar-

bir yol olacak. Bu aşama ancak 19. yüzyılda gerçekleştirilmiş bir olay. Sanayi toplumuun mekân-
sal yerleşmesini anlamak için geçmişte olmaları önemli. Bakmak daha kısa
yaygınlaşmış değil.

Yan üretme yatırılması ve büyük ölçekli mal üretimi gerçekleştirilmiş ve
gök sınırlıdır. Henüz büyük sanayi, yani emeğin makinelerle tarımsal olma-
mamıştır. Az sayıda küçük dükkan ve işhanları dışında, gelişme ve işyerleri
ları küçük yapılarıdır ve neredeyse bu dönem işyerlerinden hiçbir şey kal-
mıdır ve dışında bahçeler içindeki konak tipi evlerine karşılık iş bina-
Bu dönemde üç (veya üç artı yarı kat) evlerine ve elit grubuna karşı
evler kısmen bu gruba girerler. Bu evler hep üç katlıdır.

bu evler İzmirle aynı yapıya sahiptir. Parlatılmış ve tipik olmamıştır. Parlatılmış yöresindeki
rinden. İstanbul'da da vardır ama İstanbul farklı koşullarda geliştiği için
1950'lere kadar İzmir'de Kordon dedikimiz bir sokak kalmıştı o dönem evle-
 gibi ülkelerin dış ticarete açılan kent evlerinde de görülmektedir.

aynı özellikler göstermektedir. Benzer durum, Brezilya, Şili ve Arjantin
olduğunda bu osmanlı liman kentlerinde o yıllarda inşa edilmiş evlerde
yaratılan artı değer ve maden zenginliklerini dışarıya aktırma söz konusu
ticarete zorlanıp, kendi içinde olmayın, tarımda üretim artmaktan da olsa
gelmeye başlamıştır. 19. yüzyılda İzmir, Beyrut, Selanik gibi osmanlı kentleri dış
ları halinde aynı toplum düzeni içinde olmalarına rağmen orada bile plan
Venedik ve Genova, bu evreyi, örneğin Hollanda'dan çok önce yaşamış olduk-
madır. Öbür hacimler, yağma, yatma ve servis olarak ayrılmıştır.

olan bu hacim, tüccarın işinin evinden pek uzak olmadığı zamanlardan kal-
lan evin kalabalığına karşın odanın genişliği yarıdır! Bir tür gelişme odası
yer almış olmasıdır: Kapıya yakın olan oda tüccarın eve gelen iş adamları-
lerin içinde daha önceleri saryıldır! Bile görülmeyen bir ihtisaslaşmanın
bir biçimde ayrıntıdır. Bu olgunun en ilginç yanı ise, bu ev-
lan bütün ülkelerde ister Hollanda ister Fransa'da tüccar evleri yaşamaz
yabancı bir hacim ve tüccarın katı yatak odaları vb. Dünya ticaretine ayrı-
birinci katla önemli bir yaşam alanı olarak kabul salonları arkasından bahçe-
dır: Bir bodrum katı üzerinde girişte soluk bir oda, arkada bir büyük salon,

Tarihi müdahaleler olmaksızın doğrudan sanayileşmeyle başlayan, sanayileşme ile birlikte oluşan insan ilişkilerinin ortaya çıkardığı düzeni anlamak için Kuzey Amerika kentlerini gözlemlemek ilginç olabilir. Bu kentlerde, sürekli mekân istemeyen periyodik faaliyetlerin alanı olarak meydan yoktur. Herşey ihtisaslaşmış ve yerleşmiştir. Ortada merkezi bir iş alanı vardır, ve bu sanayi düzenine göre kurulmuştur. MIA (Merkezi İş Alanı)'da fiilen üretim yoktur. Fizik yapı olarak ise birbirini dik olarak kesen açık sokaklardan meydana gelmiş bir ızgara biçimi (grid) vardır. Ortada bu sokaklar üzerinde yaklaşık bir daireyle sınırlayabileceğimiz ve yalnız işyerlerinin bulunduğu bir alan bulunur. Burada imalat ve konut bulunmaz. Üretim kent dışına çıkmıştır. Kent içinde idare, koordinasyon, tahsis ve özellikle kontrol üniteleri yer alır: Bankalar, sigortalar, borsalar, şirketler vb. Bunlarla birlikte bir de yüzyüze temas isteyen perakende satış kalmıştır. Kültürde de bu öge egemendir. Örneğin kitaplar burada satılır ama burada basılmaz, kent dışındaki alanda basılır, tiyatro piyesi de orada dışarda basılır ama bu merkezde oynanır. Kültürün de doğrudan temas isteyen yönü için mekân buradadır. Kent merkezi, kısaca yüzyüze temas isteyen siyasi, idari, kültürel, ekonomik bütün işlerin kontrol ve idaresinin toplandığı yerdir. Dolayısıyla burada son derece yoğun bir yerleşme içinde çok katlı idare binalarından, büyük mağazalardan tiyatrolardan vb. başka birşey kalmamıştır. Buna karşılık yönetimde ve kontrolde son derece belirli bir farklılaşma ve uzmanlaşma vardır.

İkinci olarak, buradaki elit sayıca az olduğu için, halk çok büyük boyutlara ulaşan kentte farklı yerleşme alanları oluşturmuştur. Konut alanlarında üst-orta, orta, alt-orta, alt tabaka için mahalleler meydana gelmiştir. Bölünme özellikle sosyo-ekonomik duruma göredir. Ne var ki burada hiyerarşi tersine dönmüş gibidir: Merkezde az gelirliler, bunların arkasında geniş orta tabaka mahalleleri yer alır. Elit grup ise bunlardan sonra kentin gerisine, daha iyisi banliyösüne hatta dağbaşlarına ve göl kenarlarına çekilmiş, kaybolmuşlardır. Sanayi öncesi toplumda esnaftan, zanaatkârdan, asker ve din adamından bahsedilmişti. Oysa modern toplumun asıl kitlesi bunlar değildir. Modern toplumda bir kez son derece ayrıntılı bir iş bölümü gelişmiştir. Sanayileşmeyle değişen koşullara paralel olarak değişen bir koordinasyon ve yönetimi üstlenen ve biz sosyologların beyaz yakalılar dediğimiz

ticaret fonksiyonları ve iş örgütleriyle beraber gelişen gruplar vardır. Öte yandan her çeşit maddenin üretiminde ayrı ayrı ihtisaslaşmış kalifiye işçiler, mühendisler, teknisyenler, araştırmacılar vb. modern toplumdaki uzmanlaşmış sayısız gruplarından yalnız birkaçıdır. Demir-çelik veya petro-kimya sanayiini veya hekimliğin dallarını ve yan dallarını düşünmek bile bu ihtisaslaşmanın düzeyi hakkında bir fikir verebilir.

Daha önemlisi, benzer biçimde, her tür etkinlik için ayrı bir yönetim biçiminin ortaya çıkmış olmasıdır. Bu yönetim biçiminin gerektirdiği sekreterler, menajerler, şefler, büyük yöneticiler vb. ayrı gruplardır. Uzmanlaşmanın sınırı kalmamıştır.

Bütün bu uzmanlaşmış gruplar elbette aynı zamanda son derece büyük bir değer artışı ve zenginlik yaratmaktadırlar.

Artık tümüyle farklı bir yapı vardır. Başlangıçta altıbin yıl öncesinden sözederken % 90'ı tarım üretimi yapan toplumdaki artı ürünü kullanan kentli nüfusun oranını % 10 olarak belirtmiştik. Bugün bu oran ters dönmüş durumdadır. Kuzey Amerika'da, örneğin, toplumun artı değerini artık tarım kesimi üretmiyor, sanayi yapıyor. Mevcut teknoloji ile üstelik, bir kişinin ürettiği ile üçyüz kişi yaşıyor. Bu değer birikimi yalnız sanayiden gelmiyor. Sanayi bu kadar büyüdüğü zaman bir iş organizasyonunu gerektirir. Bir günde altmışbin araba imal eden bir sanayi, gerekli işgücünü, hammaddeyi, pazarı, nakliyeciyi, haberleşmeyi sağlamak ve yürütmek için fiilen sanayide çalışanın birkaç katı beyaz yakalıyı kullanmak zorundadır. Modern sanayi toplumunda fiilen üretimde bulunanların sayısı artık bu üretimi koordine edenlerden azdır.

Dolayısıyla bugün kentlerin büyük kısmında oturanlar fiilen üretim yapmayan beyaz yakalılar, orta sınıflardır. Fiilen üretimde bulunanlar ise, kentin banliyösünde ulaşım ve iletişim teknolojilerine bağlı olarak açılabilirdi kadar uzakta kurulan fabrika veya üretim merkezlerinin etrafında oturmaktadır. Örneğin bugün İstanbul'da bile bu kontrol organizasyonu kentte, gerçek sanayi ise İzmit'te yerleşmekte.

Koruma açısından bakıldığında, dünyanın yerleşmiş kültürlerini temsil ülkelerde korunmakta olan kentsel parçalar çoğunlukla kenti geliştirmiş ve değiştirmiş olan bu yoğun dış ticaret dönemine ait. (Bu evre ise artık bugün,

gelişmemiş toplumlar için bile sözkonusu değil.) Sanayi öncesi dönemden saraylardan, kalelerden başka orta veya alt orta sınıfa ait hiçbir şey kalmamıştır. Korunanlar 17-18.yüzyıl tüccar evleridir, esnaf veya zanaatkâr evi değildir.

Az gelişmiş ülkeler için durum hayli farklıdır. Bunlar, bazı liman kentlerindeki sınırlı bölgeler dışında, o birkaç yüzyıllık yoğun dış ticaret dönemini yaşamadan sanayi kenti haline gelmektedirler. Örneğin ülkemizde bu ticaret yöreleri hem sınırlı hem geç yıllara aittir. Özellikle 19.yüzyıl sonunda gelişmiş olduğu için ve buralarda hâlâ zanaatkârlığa ait binalar yaşadığı için tüccar evleri korunmağa değer sayılmamışlar, yıkılmaları olağan karşılanmıştır.

Sanayileşmeden sonra ortaya çıkan binalar (apartmanlar) tüccar evlerinden farklı bir mahalle dokusu meydana getirmişlerdir.

Son derece genel ve dış çizgileriyle verdiğim bu analizi bugün İstanbul'un koruma sorunları için kullanmağa çalışacağım. Değindiğimiz kentsel sorunlar, nerelerde ortaya çıkıyor, nerelerde az veya çok oluyor yahut net tip sorunlarla birlikte oluyor? Bunu araştırmaya değer buluyorum.

Ama önce bir parantez açmak gerekecek: Koruma sorunu İngiltere'de hiçbir zaman büyük bir sorun olmadı. Çünkü İngiltere kendi iç dinamiği ile gelişen ilk toplumlardandı. Bir toplum aşamasından ötekine geçişte ortaya çıkan yeni serveti kontrol eden yeni gruplar servet sahiplerinin yaşantısına özendikleri için onların binalarını çok iyi korumuşlardır. Korunmağa değer bina olarak hiç atlama olmadan bir kuşaktan ötekine belirli iç değişiklikleriyle gelmiştir.

Korumanın en çok sözü edilen ülkelerden biri Almanya'dır. Dış ticaretin gelişmesi aşamasına çok geç yaşamıştır. 19.yüzyılda Almanya hem dış ticarete girmiştir, hem sanayileşmeye. Orta sınıfların oluşumunda ne tüccarlar ne de mühendisler tek başına olmuşlardır. Hatta ikisi birbiri ile çelişerek ve çekişerek kontrol grubu savaşı vermişlerdir. Kentlerin bu gruplara dönük yapıları yeni gelişen sınıflarca tahribedilmeye girişilmiştir. 19.yüzyılın sonuna doğru bir toparlanma olmuş, sanayi orta sınıfları onları korumaya yönelmiştir. Tüccar evleri, veya sayıca az halk konutlarının mı korunması

gerektiği yahut orta sınıflar esnaf gibi mi elit gibi mi yaşayacak tartışmaları içinde kentsel yapılar büyük ölçüde yıkılıp gitmiştir. Ancak 1970'lerden sonra son derece bilinçli bir koruma başlayabilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu zanaatkârlık dönemini geçirip ticarete açılmanın ilk çalkantılarından sonra ticaretin getirdiği değişen orta sınıf tüccar ve büyük tüccar tabakaları ortaya çıkıyor. 19.yüzyıl sonunda gelen bu dönem, kent mekânında da açık seçik görülüyor.

Bizde de asıl değişme tarımsal üretimin artışıyla olmuştur. Değişen tarım yapısı, artan tarımsal ürünle (makineleşmiş tarım vb. nedenlere bağlı) birlikte yüksek bir nüfus artış hızı ile birleşiyor. Üstelik bu nüfus hayatını kentlerde kazanmaya çalışıyor. Bunlardan bir grup zanaatkârlık ve esnaflık yoluyla tüccarlığa yöneliyor, çalışarak büyük zorlamalarla ilk küçük tüccar grubunu meydana getiriyor. Bir dereceye kadar yeni bir iş idareçisi grup teşekkül ediyor. Sanayileşme ise ufak çapta ve kent içine yerleşmeye çalışıyor. Bu yerleşme sanayi dönemine özgü olmayıp eski geleneklere göredir, yeni gereksinime göre kent dışında olması gerekirdi. Bu durumda çok eski bir kent dokusuna girmeye çalışan çok sayıda küçük imalat ünitesi oluşuyor. Eskiden örneğin 20 marangoz bütün İstanbul kentinin gereksinimini sağlayabilirken bu kez 2000 marangoz kente yerleşmeye çalışıyor. Dolayısıyla binlerce küçük imalatçı az parayla küçük ve kötü yerlerde yerleşmeye eskiden zanaatkârlık yapılan yerleri işgal etmeğe başlıyorlar. Marangozlar, dokumacılar, demirciler vb. küçük imalatçı gruplar büyük sayılarıyla kente yerleşiyor. Bunların tümü kent ortasında kalmak zorunda; çünkü büyüebilmek, gelişmelerini bitirebilmek için en çok kişiyi çekmek zorunda. Eskiden görkemli olan binalar, büyük işyerleri bu sektörün hücumuna uğradığında yerle bir oluyor. Eskiden Tahtakale'de bütün imparatorluğa yetecek kadar tahta işi yapılmış, şimdi her yerde yapılıyor. Artan gereksinimle birlikte küçük girişim hâlâ egemen olduğu için yaygın küçük üretim yapılıyor. Bir aşama sonra, büyüyen küçük imalatçı, sanayi kenti yerleşme ilkelerine göre kent dışına kaçıyor; hatta yalnız fabrikasını değil fakat teşhir salonunu bile dışarı taşıyor. Koruma sorununa olan ilgisi nedeniyle bu süreci bir kez daha ayrıntıları ile gözden geçirmekte yarar var:

Fiili sınıflar üretimi veya imalat sanayileşme öncesinde kent içinde yerleşiyordu, kent merkezindeydi. Sanayi kentinde ise kent dışında gelişiyor. Bizim

ülkemizdeki gibi sanayileşme küçük sanayi ile başladığında önce kent içine giriyor, eski kentten kalan nekadar işe yarar bina bulursa, ahşap veya taş, han veya konut, okul, hatta cami ve medrese, içine yerleşiyor. Ama bu yerleşme geçici bir olgu. Diyelim on yıl burada kalıyor, binayı perişan ediyor, çapını büyüten kent dışına çıkıyor. Eskiden Kapalıçarşı'nın çevresindeki eski hanlar dökümhaneydi, sarııcı idiler; on ila onbeş yıl kadar orada oturdu- lar, büyüyen büyüdü, büyümeyen battı. Büyümeyi başaran imalatçılar bu kez Bayrampaşa'ya göçtüler. Ama Mısırçarşısı'nın arkasında bir tane doğru dürüst eski taş yapı kalmadı.

Özetle kentin büyüme süreci içinde, imalat ve sanayi küçük girişim ölçeği içinde olduğu sürece sanayi öncesi geleneklerine bağlı kalarak kent içinde yerleşmekte ama küçük üretim ölçeğini aştığında sanayileşmenin doğal ve rasyonel eğilimlerine uyarak kent dışına çıkıyor. Görüldüğü gibi bu kent içinde yerleşme olgusu bir geçiş sürecine bağlı geçici bir durum, genelde kendi gereksinimine uymayan eski yapıları, yıkıp perişan bırakıp gidiyor.

Kent içine yerleşen üretimin büyüme aşamalarında perakende satış için gerekli olan depolama ikinci büyük fonksiyondur. Bu da tıpkı büyümüş üretim gibi, modern kentte kent dışında yer alma eğilimindedir. Depolama modern kente çok küçük ölçüde girebilir. Büyük depolama fabrika nerede ise orada olmak zorundadır. Oysa yukarıda açıklamaya çalıştığımız süreç içindeki imalatçı kent içinde çalışır ve üretimini büyütürken inanılmaz büyüklükte bir depo gereksinimi ortaya çıkıyor. Bu noktada kritik bir durum söz konusu olmaktadır. Üretim büyümesi limite yaklaştığında depo ihtiyacı da limittedir. Koşullara bağlı olarak, kentin içinde kaldığında, sınırın bu tarafına düştüğünde geleneksel eski üretim çerçevesinde öbür tarafa düştüğünde ise modern sınıai üretim olarak gelişiyor. İşte bu kritik noktada kentin bu yöresi büyük bir baskı altına giriyor.

İstanbul'da, eskiden demir döküm ve sarı imal eden işyerleri şimdi plastik eşya deposu olmuş durumdadır. Bu büyük ve tarihi kentte önce sokak başlarındaki sonra sokak aralarındaki konaklar imalathane oluyor, bir aşama sonra hâlâ yanmamışsa depo oluyor, artan bir tahribe uğruyor ve hâlâ yanmamışsa işhanı yapılmak üzere yıkılıyor.

Bu açıklamalardan anlaşılacağı gibi 'tarihi konakları koruma' önerisinin olabirliği büyük ölçüde çevrenin ne tür baskılar altında olduğuna bağlıdır.

Bir koruma önerti de ferlendirilrken yapılacak ilk iş, araştırmaklık

nokta, korunacak yapı veya bölgenin nerede olduğunu, bir başka deyişle, kentin

büyüme ve deyişme süreci içinde hangi tür baskıların altında olduğunu sab-

tanmasıdır.

Örneklmek gerekirse korunacak bölge Sultanahmet-Gemericik'ta ise veya

Halıç'in Unkapanı ile Galata Köprüleri arasındaki bölgede ise başka başka

baskılar altındadır. Eğer, Beşiktaş gibi orta sınıfların yerleşmesinin zor-

ladığı apartmanlaşma bölgesi içinde ise daha başka bir baskı vardır. Tahv

daha somut ve belirgin olarak ümraniye veya Çamlıca'daki gibi, çevreye yer-

leşensanayinin getirdiği ek küçük gelir gruplarının yerleşme taleplerinin

zorlamalarıyla karşı karşıyadır.

Özetle, kentin bugünkü fonksiyonlarının nerelerde ne tür baskılar meydana ge-

tirdiğini bilmeden soyut bir koruma önertisinin olabirliğini tartışmanın

anlamı ve geçerliliği yoktur.

İkinci olarak ve kaldı ki aynı yöre son derece hızlı bir deyişme içinde

bulunduğundan her üç veya beş yılda deyişen etkenlerin zorlamalarıyla kar-

şı karşıya kalmaktadır. Dolayısıyla bir önertinin olabirliğini araştırmak

ken üç yıl önceki incelemanın sonunda imalat fonksiyonun olarak tanımlanan

bir baskı türü beş yıl sonra işnani tehdidi olarak deyişmiş olabirir. Dye-

lim ki aynı yöre bir on yıl sonra yol açılması baskısı altına girebilir.

Bir yılını yıl sonra hava tüneli yapımı isteği ile karşılaşılabirir. Kısaca

eskiyiş dokümanlara göre koruma planlaması yapılamaz. Özellikle İstanbul

gibi hızlı büyüyen gelisen bir kentte hangi yörede ne olduğunu ve nasıl

olduğunu bilmeden kestirmelerle ve ölçmelerle koruma yapılamaz.

İstanbul'da hızlı deyişen yörelere en ilginç örneklerden birisi Yeşilköy'dür.

Yeşilköy, 1800'lerde küçük bir balıkçı köyü idi. 1800'lerin sonuna doğru

tüccarların yerleştiği bir banlıyo oldu. 19. yüzyıl başında büyük tüccarlar

rin yerleşme yeri oldu ve görüldü. Hala o dönemden kalan ve İstanbul'un

başge içindeki köşk mimarisinin en güzel örneklerini taşıyan bu yöre, ancak

hava limanı kararına ve kentin o yöreye doğru gelişmesine kadar dayanabildi.

Buraya kadar söylediklerimi özetlemek istiyorum:

Eski ve modern kentler, sanayi öncesi ve sanayi kentleri birbirlerine nere-

deyse bire bir oranda ters düşen yasanlıların fizik yapılarıdır. Eski

kentten yeni kente geçerken bazıları sürekli olan ama çoğu son derece geçici olan etkileşimler içindedirler. Dolayısıyla koruma planlamasında bu etkileşimlerin yapısını bilmek ve izlemek zorunluğu vardır. Kaldı ki etkileşim düzeni zaman içinde değişmeler göstermektedir. Koruma planlamasına başlarken bina veya yörenin hangi etkiler altında bu bulunduğu ve bu etkilerin olası sürekliliğini araştırmak gerekmektedir.

Bu yapılmadığında İstanbul'da yalnız Süleymaniye'nin ayakta kalabileceğini unutmamak gerekir.

Üçüncüsü kent sosyolojisi açısından zaman görelidir. Korunacak yapı veya yörelerin kronolojik olarak ne denli eski olduğundan değil yalnızca fakat hangi toplum yapısının hangi işlevini temsil ettiğini bilmek ve değerlendirmek gerekmektedir. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'nın yaşadığı üçyüz yıllık yoğun dış ticaret dönemini yaşamadı. Avrupa'nın o döneminin benzeri olan 19.yüzyıl sonu ve 20.yüzyıl başı binalarımız sayıca çok azdır. Ama bunlar değişen toplum yapısını temsil eden kent sosyolojisi açısından son derece önemli ve korunmaya değer yapılardır. Tıpkı Londra'daki küçük antikacı dükkân gibi. Görkemli, büyük ve güzel olduğu için değil ama Londra'nın 11-13.yüzyalını anlattığı için korunan o yapıt gibi.

Son olarak belirtmek istediğim ilke, toplumların genel değişme ve gelişim akıntısı üzerinde, o akıntıyı yönlendirmek üzere karar almaktır. Genel gelişme yönünde olmayan önlemler işlemez. Özellikle koruma ve fonksiyon vermede bu ilke özellikle önemlidir. Beşiktaş'ta apartmanlaşma yöresindeki bina konut olduğunda korunabilir. Kentin orta yerinde en yoğun iş hayatının cereyan ettiği yerde kentin merkezinin orası olmadığını söylemek ve anlamlı ve gerçekçi olmaz. Karar alınsa da yürümez. Ama genel değişme ilkelerini (ki başından beri açıklamaya çalışıyorum) gözönüne aldığınızda kısıtlayıcı, sınırlayıcı ve yaşama düzenini sıhhileştirici, vurgulayıcı kurallara yer vardır.

Koruyabileceğimiz tek şey fizik yapılardır. İnsan ilişkileri korunamaz, değişir, bu değişme durdurulamaz. Yapılması gereken bu değişmeyi yanıtlıyacak bir koruma politikasının geliştirilmesidir.